

from the point of view of semantic and semiotic analyses is the most brightly shown in one of the forms – in culturological (ethnolinguistic) texts. The category «culturological text» is way of influence, a transmission medium of information and regulation of the relations of the person in the sphere of existence. The ontological bases of culture, thus, are not only predetermined by forms of a transcendental institutionalization of existence, but also are characterized from the position of semiotic and semantic analyses: on the one hand, sign system in culture is not an abstract

speculative code, and symbolical expression, leaning on concrete and sensual, figurative attitude, but from the other hand, it has the traditional values developed in cultural practice of the meaning.

Keywords: ontology; reflective embodiment; transcendental (immanent) institutionalization of existence; culturological role of language; system approach; traditional culture; semiotics; semantics; language; culturological (lingvocultural) text.

Надійшла до редколегії: 25.02.2014 р.

УДК 128

Я. В. Андруцька

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**СТРАХ ЯК ЕКЗИСТЕНЦІЙНА ОСНОВА ФІЛОСОФСЬКИХ ПОГЛЯДІВ
МИСЛИТЕЛІВ ЕПОХИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ**

У статті проаналізовано уявлення людей про страх на основі аналізу текстів першоджерел доби Київської Русі. У ході проведеного дослідження були з'ясовані моменти, ключові для подальшого усвідомлення сутності танатологічних поглядів мислителів зазначеної епохи. Крім того, були розглянуті категорії, смислоутворюючі духовну атмосферу, в якій розвивалася індивідуальна та народна свідомість за часів Київської Русі, становлення якої відбувалося під впливом процесу християнізації. Йдеться про екзистенціали страху та самотності, образ святості та мудрості.

Ключові слова: танатологія, міфологія, християнство, життя, смерть, Бог, страх, самотність, мудрість, душа, дух.

Актуальність теми дослідження. Екзистенціальні проблеми завжди були в центрі філософських та теологічних рефлексій представників мислителів, особливо в релігійній ідеології, зокрема монастирській. Фактично всі мислителі доби Київської Русі мали у своєму духовному арсеналі екзистенційні мотиви. Адже проблема людини була наскрізною в їхній творчості, бо вони виступали за «істинну людину», усвідомлюючи, що досягти ідеалу фактично неможливо.

Для української філософської думки найвиразніше екзистенційність виявилася у двох історико-культурних епохах:

- 1) у добу Київської Русі;
- 2) у філософії бароко XVI – XVII ст.

У першому випадку така спрямованість була обумовлена двома чинниками: 1) синтезом язичницької та християнської релігії; 2) популярністю філософської культури східної патристики, у котрій найвиразніше дала знати про себе екзистенційність глибоко віруючої людини. У добу українського бароко на передній план виходить екзистенційний вимір духовності людини.

Метою дослідження даної статті є аналіз уявлень мислителів Київської Русі з приводу екзистенціалу страху. Дана мета обумовила постановку таких завдань дослідження:

– проаналізувати філософське тлумачення категорій страху;

– дослідити специфіку інтерпретації уявлень про страх на основі проаналізованих першоджерел доби Київської Русі.

Головними екзистенціалами, котрі мають місце у філософії доби Київської Русі, є страх, що поєднується з гріхом, відчаєм, любов'ю та самотністю. Саме вони вносять найбільший дискомфорт у життя людини та пов'язані з неспокоєм та тугою. Таке існування виражає найбільш суб'єктивний стан людини, котра справді зацікавлена власним буттям. Для того, щоб людина вийшла з такого стану, повинен існувати певний об'єкт, тобто те, на що вона мусить вийти, і таким чином позбавитися свого неспокою. Тоді людина здолає відчуженість і абсурдність буття, осягне сенс свого існування.

Усе живе в світі підлягає страху. При цьому страх потрібен людині, щоб зупинити її та захищати від руйнації, знищення, смерті. Однак сам страх одночасно може бути небезпечним для індивіда тоді, коли переходить межу, набуваючи надмірності, глибини й тривалості. У таких випадках передбачено використання людиною дієвих засобів для боротьби зі страхом. По-перше, слід усвідомити, що таке страх і чому він має сильну владу над людиною. Страх – це стан, який виражає невпевненість у пошуках надійності, що зумовлений дійсною чи уявною загрозою біологічному або соціальному існуванню і благополуччю людини, забезпечуючи при цьому на певний

час самозбереження індивіда. Виділяють страхи природні (біологічні), соціальні та екзистенціальні. На думку відомого екзистенційного психолога Р. Мея, «страх існує незалежно від культури і рівня розвитку народу чи його окремих представників: єдине, що змінюється – це об'єкти страху, бо як тільки ми думаємо, що перемогли чи подолали страх, з'являється інший вид страху, а також інші засоби і заходи, спрямовані на його подолання» [4, с. 120].

Культура доби Київської Русі увібрала в себе багато язичницьких елементів. Філософська думка цієї епохи була результатом боротьби язичницького та християнського світогляду. Незважаючи на багатогранність позицій, які були властиві філософській думці Київської Русі, з'являється характерний для нашої культури стиль мислення. Цей стиль мислення був направлений на інтерес до проблем людського буття, сенсу життя, що допомогло сформувати розуміння філософії як поєднання знання про світ та вчення про правильне життя людини в цьому світі. Можна говорити про те, що вся увага мислителів того часу була направлена не на пізнання світу, а на розуміння його сенсу. Крім того, вплив християнських світоглядних настанов позначився на ставленні людини до світу, згідно з яким все, що відбувалося в ньому, розглядалося крізь призму конфлікту й боротьби між добром та злом.

З численних страхів людини доби Київської Русі можна виділити такі головні: 1) страх перед силами природи; 2) боязнь смерті; 3) страх нечистої сили (демонологія дохристиянської Русі); 4) страх перед ритуальною нечистотою; 5) страх за душу; 6) страх Божий; 7) страх втратити владу [5, с. 164].

Культура Київської Русі була елементом духовно-символічної культури Середньовіччя, спрямованої на пошуки шляхів духовного ставлення та морального вдосконалення, у зв'язку з чим філософські ідеї того часу не втратили своєї актуальності й у наші дні.

Уведення християнства на Русі спричинило величезний переворот у світогляді й побуті наших предків, адже християнська релігія стала важливою політичною й моральною силою.

На початковому етапі запровадження нового віровчення розуміння простих людей було слабким та неповним, однак це стало першим цілісним кодексом космогонії та моралі. Християнство супроводжувалося у великих осередках урочистою обрядовістю, яка розгорталася в храмах небаченої доти краси, з постійним втручанням в особисте життя кожного, з прикладами власного аскетичного ентузіазму, що, безперечно, мало сильний вплив, з багатим запасом релігійно-чудесного, що поклато початок для поширення освіти й писемності. При цьому язичництво все ж було цінним для людей, бо являло собою

звичне вірування, що подобалося стародавнім слов'янам і було зрозумілим завдяки веселим святам, внаслідок чого в суспільстві ще довго поклонялися язичницьким богам, хоча вони вже не могли змагатися з християнським Богом, особливо після того, як ореол святості й чуда оточив самих руських подвижників [1, с. 28].

Досліджуючи період Київської Русі, слід зазначити, що деякі науковці вважали язичництво тим віровченням, яке пригнічує людську душу та посилює страх перед силами природи. Християнство ж, зі свого боку, все кардинально змінило, звільнивши людину від цього страху. При цьому посилюються на те, що життя для християн – це лише дрібний епізод у нескінченному плині часу, а основна ціль покладена на людину після її смерті. Як зазначав відомий дослідник Д. Лихачов, страх перед стихійними силами природи, типовий для язичництва, в основному пройшов. З'явилося усвідомлення того, що природа є дружньою для людини, що вона служить їй. А для язичників життя залежало від волі багатьох богів, яким слід було молитися, щоб вони всі були на твоєму боці і не відверталися від тебе у важкі хвилини життя. Тому смерть не була предметом уваги і бажань наших предків-язичників, бо вони боялися її.

Пригадаймо ставлення живих до небіжчиків: 1) померлих природною смертю («чистих» покійників); та 2) померлих неприродною смертю («нечистих» покійників). Перших вважали «батьками», яких шанували, а других – мертвими та боялися їх. Така боязнь померлих «нечистих» людей була ознакою присутності або страху перед цими людьми й за їх життя (чаклуни), або незвичними причинами їх смерті. При цьому важливо відмітити, що досить часто язичницькі уявлення слов'ян називають енергією життєлюбства, сонця та оптимізму. Навпаки, християнство приваблювало людей «красою» смерті.

Страх смерті є екзистенціальним за своєю природою (він закладений в самих основах існування людини). Цей страх може допомагати зберегти життя, але може викликати й максимальні страждання. Дане почуття неминуче в житті людини, і всім нам доведеться пережити його. З прадавніх часів вважається, що страх власної смерті – найсильніший з усіх людських страхів. І цей жах, що охоплює душу, часто приводить людину до думки про недоцільність життя та мізерність своєї ролі на землі.

У ставленні до смерті є дивна подвійність: з одного боку, люди відчують і переживають страх смерті, а з іншого – мають відчуття, що будуть жити вічно. Люди завжди розглядають смерть як те, що відноситься до інших, а не безпосередньо до них самих, планують своє життя. При цьому в їх плани не входить смерть, хоча це неспростовний факт. Напевно, причина такого парадоксу криється в

тому, що, будучи частинкою Вічного Розуму, люди помилково переносять відчуття безсмертя на своє тілне тіло. Вони бояться смерті, але разом з цим їм надзвичайно цікаво: а що ж буде після неї? [3, с. 9].

Осмилення феномена страху смерті, зокрема, міститься в духовних настановах святого Серапіона Володимирського, вихованця Києво-Печерської лаври, який у своєму «Слові» («Повчанні») розгорнув думки у традиційному руслі середньовічного розуміння людини.

Так, у першому з повчань, зосередженому на мотиві плекання братньої любові, Серапіон Володимирський наголосив на тому, що страх смерті закладено в дотриманні Божих заповідей (тут ще простежується страх Божий): «... побоїмося покарання цього страшного, і припадемо до Господа Свого, сповідаючись, аби не викликати ще більшого гніву Господнього...» [2, с. 183].

Понад половину тексту мислителя складають цитати з Нового Завіту. Закликаючи, головним чином, своїх учнів молитися за увесь світ, автор твору наголосив на важливих для даного дослідження словах Господа: «Якщо навернетесь до Мене – повернуся до вас. Відступите від усіх – Я [також] відступлю, караючи вас... пощадімо себе і дітей своїх: в які [ще] часи такі смерті раптові бачили? Деякі не встигли в домі своєму порядок навести – забрані були, інші з вечора здорові бігли – ранком не встали. Побійтеся, молю вас, цього раптового розлучення [душі з тілом]» [2, с. 183]. Тут мислитель натякає на землетрус, який стався на Русі, та вважав, що винними були грішні люди, які не захотіли покаятися своєчасно. Це застереження Серапіона Володимирського є криком душі людини, яка, хоч і розуміє, що потрібно вірити у воскресіння душі після смерті тіла, але боїться помирати тоді, коли цього можна уникнути. Такий страх смерті відчувається досить ясно у різних місцях «Повчанья».

У другому «Слові» мислитель пише не тільки про страх власної смерті, а й про те, що покарання від Бога за злодіяння буде поширено на увесь рід: «...наверни нас, Боже, Спасителю наш, відверни гнів Свій від нас, аби увік не прогнівався на нас, ні простір гнів свій від роду в рід!» [2, с. 184]. Однак Серапіон зазначав, що є ще люди, на яких тримається весь світ, щоб не зануритися остаточно у гріховність свою: «Бачу бо вас, котрі з великою любов'ю йдете до церкви і стоїте з благоговіння...» [2, с. 185]. Йдеться про святих, завдяки яким Бог протягом християнської історії милував людей, не знищуючи їх остаточно.

Поширення набула світоглядна настанова непротилежності злу насиллям, пов'язана з особливістю страху за душу. Наприклад, образ святого Ісуса Христа, що страждав розп'яття на хресті за людські гріхи, увійшов у серця

наших предків як уособлення святості, яка невід'ємно була пов'язана з почуттям страху. Також яскравим прикладом є образи князів Бориса і Гліба.

Згадаймо: коли старший з братів, Борис, дізнався про підлий намір Святополка, то він почав готуватися до смерті. Думаючи про те, що скоро йому доведеться померти, князь переживав почуття страху. Це почуття поєднувалося з глибокою вірою Бориса у Бога. Страх віруючої людини відрізняється від страху невіруючої людини тим, що віруючий боїться за свою душу, яка на момент смерті може бути занадто гріховною. Страх Бориса був описаний у творі «Життя Бориса і Гліба» за допомогою наступних біблійних слів: «Хто загубить душу свою заради мене і мого вчення, той знайде і збереже її в житті вічному» [7, с.53]. Страх князя мав велику силу, тому він звертався до Бога з проханням: «Не відкидай, Господи, милостивий, мене, я уповаю на тебе, але спаси душу мою» [7, с. 53].

Зі свого боку, молодший брат Бориса, Гліб, дізнавшись про смерть батька і загибель брата, навіть не підозрював Святополка у такому вчинку. Гліб тільки просив Бога про швидшу зустріч з Борисом, хоч на небесах, якщо вже брат загинув і не було можливості зустрітися з ним на землі. Безпосередньо перед самою смертю молодий князь бачив свою долю, але дозволив себе вбити та не зробив жодної спроби захистити своє життя. У цьому вбачається дитяча наївність, хоча в останній момент свого життя молодший з братів і попросив убивць про пощаду, але це вже нічого не змінило [7, с. 54]. Переживання такого страху не дає можливості людям втратити фундаментальний людський зв'язок з останнім джерелом радості, духовної сили й мудрості, тобто з Богом.

Життя за часів Київської Русі було пронизане суспільно-політичною ворожнечею, тому серед князів був поширеним страх втратити владу. Феодальна роздрібненість була соціальним лихом, на чому безпосередньо акцентувалася увага вже у «Слові о полку Ігоревім». Крім того, згадаймо відчайдушні спроби Володимира Мономаха врятувати цілісність Київської Русі. Нетільки сила традиції стала причиною загибелі держави, а й страх втратити владу примушував князів скрупульозно турбуватися про пряме продовження династичного князювання. Однак, слід зазначити, що яскравим утіленням християнського виховного ідеалу серед князів був саме Володимир Мономах, який поєднував у собі високі моральні чесноти й політичну культуру.

Славетний можновладець усвідомлював, що велике значення в державі мають відігравати освіта й навчання молодих людей. У «Повчанні дітям» князя Володимира Мономаха, яке є своєрідним кодексом, зведенням правил морального виховання руського Середньовіччя,

виокремлено «два стовпи християнства: страх Божий і любов до ближнього, головним проявом якої є співчуття» [6, с. 53]. Володимир Мономах у «Повчанні» відзначав, що людинолюбчець Бог зовсім не вимагає від кожного таких важких зусиль, як затворництво, суворий піст, чернецтво. Звичайним людям достатньо обходитися лише трьома «ділами добрими»: 1) покаанням; 2) сльозами; 3) милостиною.

Володимир Мономах намагався створити цілісний образ людини, яка розумно будує своє індивідуальне життя, життя свого дому та життя підвладного їй народу, а тому завершує свій перелік так: «Передусім для Бога й душі своєї страх Божий майте» [6, с. 53].

«Страх», що становить основу моральної поведінки в практичній філософії величного князя, – це не лише «жах» від пізнання Бога як надісторичної сили, котра управляє долями всіх народів, і не тільки «трепет» перед караючою Божественною десницею, що посилає на грішних русичів нашістья «поганих» та стихійні лиха.

Страх, у розумінні Володимира Мономаха, – це результат уже більш ніж столітнього усвідомлення давньоруськими умами того, що в людині є вічна субстанція – душа. І ніщо не в силах заступити головного завдання людського земного буття – спасіння душі. І знову поняття «душа» і «світ» утворюють нероздільну пару у своєму вічному, творчому протистоянні.

Страх Божий, що перебував у центрі філософської рефлексії мислителів княжих часів, – це не рабський страх, а благоговіння перед Всемогутністю та Величчю Божою. Він поєднувався з надією на милосердя Господа й вірою в Його Провидіння.

Мислителі Київської Русі часто підкреслювали, що будь-яке нещастя залежить від самої людини, що це кара за її гріхи, котру можна «здолати» каяттям. Тому страх Божий є християнською чеснотою. У свою чергу, зазначене благоговіння перед безмежною святістю й величчю Божою є уособленням смиренного життя. Християнин, сповнений страху Божого, завжди благоговіє перед Богом, а тому робить все можливе, щоб не розгнівати Його.

Страх Божий починає використовуватися як духовно-моральний орієнтир на порятунок, як засіб подолання страху смерті. Старозаповітну частину Біблії визначають як Закон страху, а новозаповітну – як Закон любові. Це не є точним твердженням, адже закон любові бере свій початок у Старому Заповіті. Страх як основа релігійного почуття є й у Новому Заповіті. Благоговійний страх вірних Господу є нормальним рефлексом на прояв сили Божої, який у житті віруючого доповнюється довірою до Бога. «Не бійся», – повторює Бог, і зміцнені Ним виганяють страх зі своїх сердець. Христос говорить: «Не лякайтесь тих, хто тіло вбиває, а душі вбити не може» (Мт., 10:28).

Окрім страху-побоювання та страху-турботи, що виникають у людей протягом їх земного існування з приводу виконання роботи або актуальної задачі, існують ще: страх-нудьга; страх-туга; страх-жах.

Зазначені різновиди страху виникають внаслідок невпевненості людини перед лицем смерті, а також взагалі – перед майбутнім. Проте ніщо не може позбавити християн впевненості в тому, що у Христі смерть переможена. Апостол Павло перед лицем смерті казав: «... ми не надіялись навіть жити. Та самі ми в собі мали присуд на смерть, щоб нам не покладати надії на себе, а на Бога, що воскрешає мертвих» (2 Кор., 1:8-9). Страх не знищено, але він зайняв своє місце: надія стала переконаністю.

Висновки. Дана стаття, яка присвячена розгляду важливої категорії, смислоутворюючої духовну атмосферу часів Київської Русі, розкриває сенс екзистенціалу страху, осмислення якого створило підґрунтя для розбудови філософських поглядів мислителів доби Київської Русі, в тому числі – танатологічних. Увага акцентується на наступних видах страху, властивих людині зазначеної доби: страх перед силами природи; боязнь смерті; страх нечистої сили; страх за душу; страх Божий; страх втратити владу.

У ході дослідження були проаналізовані такі праці, як «Повість минулих літ», «Слово» Серапіона Володимирського, «Житіє Бориса і Гліба», «Повчання дітям» князя Володимира Мономаха, «Слово про Закон і Благодать» Іларіона Київського, «Кієво-Печерський патерик».

Так, слід відзначити, що «Слово» Іларіона просякнуте світлим та оптимістичним мотивом спасіння, який протистоїть самою своєю суттю концепції «смертних кар Божих», тим самим знижуючи її вплив на народну свідомість, завдяки чому остання не набула остаточної (герметичної й трагічної внаслідок неможливості пережити надлюдський Страх) закритості для укорінення в ній християнських настанов.

Однак оптимістичність митрополита Київського, який залишив поза увагою опис смерті та вічних мук, поступово змінюється відповідно до змін у киеворуському соціально-політичному житті. І в «Кієво-Печерському Патерику» ми маємо опис мук і страждань, які підстерігають людину на шляху святості та викладення фактів смертей подвижників. Однак і «Патерик» сповнений життєстверджуючої сили, а смерть у ньому постає як специфічна форма існування святого у світі трансцендентного, звідки він продовжує надавати свою допомогу живим, бо дух його перебуває як поряд з Богом, так і серед живих.

Перспективою у подальшій роботі буде аналіз екзистенціалів страху та самотності при дослідженні образу святості та ідеалу мудрості у добу Київської Русі.

Бібліографічні посилання

1. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування [Текст] / Г. О. Булашев. – К. : Довіра, 1992. – 416 с.
2. Володимирський Серапіон Повчання преподобного Серапіона [Текст] / Серапіон Володимирський ; пер. О. Сліпущко // Золоте слово : в 2 кн. – К. : Аконті, 2002. – Кн. 2. – С. 183–185.
3. Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени : Монография [Текст] / Д. С. Лихачев. – Л. : Художественная литература, 1985. – 352 с.
4. Мэй Р. Проблема тревоги [Текст] / Р. Мэй. ; пер. с англ. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2011. – 432 с.
5. Мовчан М. Страх в соціальному середовищі Київської Русі [Текст] / М. Мовчан // Філософські обрії. – 2012. – № 27. – С. 163–174.
6. Мономах Володимир Повчання [Текст] / Володимир Мономах // Володимир Мономах. Повчання. Статут Володимира Всеволодовича. – К. : МАУП, 2006. – С 53–78.
7. Сказание о Борисе и Глебе [Текст] / пер. Л. А. Дмитриева // Литература Древней Руси : Хрестоматия. – М. : Высшая школа, 1990. – С. 52–76.

Андруцкая Я. В. Страх как экзистенциальная основа философских взглядов мыслителей эпохи Киевской Руси.

В статье проанализированы представления людей о страхе на основе анализа текстов

первоисточников эпохи Киевской Руси. Во время проведенного исследования были выявлены моменты, ключевые для дальнейшего определения сущности танатологических взглядов указанной эпохи. Кроме того, были рассмотрены категории, смыслообразующие духовную атмосферу, в которой развивалось индивидуальное и народное сознание времен Киевской Руси, становление которого осуществлялось под влиянием процесса христианизации. Речь идет об экзистенциалах страха и одиночества, образа святости и мудрости.

Ключевые слова: танатология, мифология, христианство, жизнь, смерть, Бог, страх, одиночество, мудрость, душа, дух.

Andrutska Y. The fear as an existential basis philosophical opinion in Kiev Rus.

In the article development of presentations of people about fear in Kievan Rus is analysed. The moral and ethical foundations of representations of the death of the ancient Slavs in Kievan Rus are investigated. Based on the pattern of holiness and wisdom highlights the philosophical ideas of thinkers about the phenomenon of death in Russia and its impact on the further development of Ukrainian thanatology issues in philosophy.

Keywords: thanatology, life, death, God, Christianity, mythology, fear, solitude, wisdom, soul, spirit.

Надійшла до редколегії: 26.02.2014 р.

УДК 167

О. І. Афанасьєв

Одеський національний політехнічний університет

**ПОЯСНЕННЯ В ГУМАНІТАРИСТИЦІ: СУБ'ЄКТИВНІСТЬ,
НАРАТИВНІСТЬ, НАУКОВІСТЬ**

Поряд з класичними пояснювальними схемами в гуманітаристиці існують наративні пояснення. Їх наративна спрямованість задається суб'єктом пояснення. Включення в структуру пояснювального процесу його суб'єкта і наративної стратегії дозволяє розширити рамки аналізу пояснювальної процедури в науці і поза нею, а також сприяє більш адекватному уявленню моделі пояснення.

Ключові слова: пояснення, суб'єкт, наратив, науковість, гуманітаристика.

У методологічній літературі добре усвідомлена обмеженість позиції суб'єкта як незацікавленого спостерігача, що стало однією з причин кризи універсалістсько-раціоналістичних наукових уявлень. Сучасні методологічні та наукові теорії включають цінності й цілі суб'єкта в наукову картину світу і теоретичні описи. З іншого боку, на рубежі століть відбувається наративний і лінгвістичний поворот в гуманітарних дисциплінах, що розчиняє суб'єкта в оповідних

структурах, які начебто говорять самі по собі замість суб'єкта. Детермінованість суб'єкта лінгвістичними і взагалі соціокультурними факторами, а також незалежне від автора буття тексту і його різноманітні інтерпретації теоретики постмодернізму розцінюють як смерть суб'єкта. Між тим, перегляд принципів і розмивання меж наукової раціональності, проникнення понять і методів гуманітарних наук у соціальні та природничі науки і навпаки, не скасовує того факту, що важливою, якщо не